

UOT 94(479.24)

S.Z.Məmmədova

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
sema.canfedai@mail.ru

AZƏRBAYCAN QADINLARININ SOSİALLAŞMASI VƏ CƏMİYYƏTDƏ ROLU (XX ƏSRİN İLK RÜBÜNDƏ)

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.01.2025.0055>

Açar sözlər: Azərbaycan qadını, maarifçi qadınlar, xeyriyyə cəmiyyətləri, zəhmətkeş qadınlar

Məqalədə XX əsrin ilk rübündə Azərbaycan qadınlarının fanatik adətlər, savadsızlıq, qadın sərbəstliyinə etimadsızlığa görə sosial həyatdan kənar qalmasına səbəb olan amillər və bu amillərin aradan qaldırılmasına çalışan ziyalı cəmiyyətin fəaliyyətindən bəhs edilir.

Həmişə qorxu içində yaşayan, lal-dinməz, sükuta qərq olmuş bədbəxt və aciz analar istər evdə, istərsə də məktəbdə təhsil almaq imkanından məhrum müsəlman qadınlar cəmiyyətində və məişətdə öz borclarını düzgün yerinə yetirə bilmirdilər. Odur ki, qadının sosiallaşması və cəmiyyətdə öz yerini tapması Azərbaycan mətbuatının da baş mövzusunə çevrilmişdir. Azyaşlı qızların ərə verilməsi, onların təhsilə yaxın buraxılmamasını gündəm mövzusu edərək “Molla Nəsrəddin”, “İşıq”, “Füyuzat” jurnalları ictimaiyyətin diqqətini qadın problemlərinin həllinə yönəltməyə çalışmışlar.

С.З.Маммадова

СОЦИАЛИЗАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЖЕНЩИН И ИХ РОЛЬ В ОБЩЕСТВЕ (В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XX ВЕКА)

Ключевые слова: азербайджанская женщина, просвещенные женщины, благотворительные общества, трудолюбивые женщины

В статье рассматриваются факторы, приведшие к исключению азербайджанских женщин из общественной жизни из-за фанатичных обычаев, неграмотности, неверия в женскую свободу в первой четверти XX века, а также деятельность интеллектуального общества, стремившегося устранить эти факторы.

Несчастные и беспомощные матери, всегда жившие в страхе, немые и молчаливые, лишенные возможности учиться дома или в школе, мусульманки не могли должным образом выполнять свои обязанности в обществе и дома. Поэтому социализация женщин и поиск своего места в обществе стали главной темой азербайджанской прессы. Журналы «Молла Насреддин», «Ишык» и «Фюйузат» пытались привлечь внимание

общественности к решению женских проблем, поднимая вопросы замужества несовершеннолетних девушек и воспрепятствуя получению ими образования.

S.Z.Mammadova

SOCIALIZATION OF AZERBAIJANI WOMEN AND THEIR ROLE IN SOCIETY (IN THE FIRST QUARTER OF THE 20th CENTURY)

Keywords: *Azerbaijani woman, enlightened women, charitable societies, hardworking women*

The article discusses the factors that caused Azerbaijani women to be excluded from social life in the first quarter of the 20th century due to fanatical customs, illiteracy, and distrust of women's freedom, and the activities of the intellectual community that tried to eliminate these factors.

Muslim women, who were always living in fear, mute, and immersed in silence, were deprived of the opportunity to receive education both at home and at school, and were unable to properly fulfill their duties in society and everyday life. Therefore, the socialization of women and finding their place in society had become the main topic of the Azerbaijani press. By making the marriage of underage girls and their lack of education a topic of the agenda, the magazines "Molla Nasreddin", "Işıq", and "Füyuzat" tried to draw public attention to the solution of women's problems.

İstismarçı, demokratik əhval-ruhiyyədən qorxan çarizm xalqı avam, müti şəraitdə saxlayaraq onun dünyəvi mədəniyyətə, təhsilə yiyələnməsinin qarşısını almağa çalışırdı. Çox məharətlə din və adətlərdən istifadə edərək onları qızıqsdırır, nəticədə dini fanatizm, mövhumata qurşanan xalq siyasət və təhsildən kənar qalırdı.

İstismarçı cəmiyyətin ideologiyası qadının ictimai həyat və fəaliyyətini məhdudlaşdırmış, ailədə və cəmiyyətdə kişinin qadın üzərindəki ağalığını mülki qanun və uydurma dini ehkamlarla dərinləşdirmişdir. Mövhumatçı din xadimləri kişilərin qadınlar üzərində hər cür zülm və hökmranlığına bəraət qazandırmışlar. İctimai həyatdan təcrid edilmiş qadının vəzifəsi ev işləri görmək, təsərrüfatla məşğul olmaqla məhdudlaşır.

Azərbaycan qadınlarının maarifdən, ictimai həyatdan təcrid olunması ziyalılarımızı düşündürən problem olmuşdur. Qadının maariflənməsi, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi cəmiyyətin, xalqın tərəqqisi deməkdir. Bunu anlayan, millətinin gələcəyini düşünən ziyalılarımız qadınlarımızın təhsilli olub, avropalı xanımlar kimi ictimaiyyətdə fəal olmalarını arzu edir və bu yolda mübarizə aparırlar. Bu tərəqqipərvər ziyalılarımız qadınların cəhalət girdabından qurtulmalarını maariflənməkdə görmüşlər. Əhalinin maariflənməsi, milli şüurun oyanması, təşəkkülü onların əsas qayəsi idi.

XIX əsrdən başlayaraq bu fikirləri “Əkinçi”, “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus” və b. qəzet və jurnallarda səsləndirməyə başladılar. XX əsrdən başlayaraq isə “Molla Nəsrəddin”, “İşıq”, “Şəlalə”, “Şərq qadını”, “İrşad” kimi dövrü mətbuatın başlıca mövzusu qadın məsələsi idi. Çap olunan məqalə və karikaturalarda qadın azadlığı, onların təhsil alması, sosial aktivliyi məsələsini gündəmə gətirmişlər. “İşıq” jurnalının 1911-ci il 8-ci nömrəsində B.Şahtaxtinski həmin dövr Azərbaycan qadınını dövrü mətbuatda belə təsvir etmişdir: Həyatın qanunları müsəlman qadınını dəhşətli adətlərlə mübarizəyə sövq edir. Bu adətlər müsəlman qadınının fikir və hisslərini məhdudlaşdırmış, ona insan kimi yaşamağa, xeyirxah bir müsəlman kimi cəmiyyətin üzvü olmağa imkan verməmişdir. Müsəlman qadını heç də digər dünya qadınlarından geridə qalmayan, ağıl, təfəkkür və dünyagörüşünə malikdir. Müsəlman qadını kobud, cahil, cinayətkar insanların anası olmamalıdır [17, s.12] Başqa bir səhifədə kişilərin qadınlara qarşı rəhmsiz, mərhəmətsiz davranışından şikayət edilir, bu davranışın İslam dinində pisləndiyi yazılır. “Bəs lazımdır, öz qüsurlarımızı xatirimizə gətirib burasını düşünək ki, Allah-təala bizləri insaniyyətdə müsəvi yaradıbdır. Heç bir zamanda heç bir peyğəmbər gəlib öz iman gətirdiyi qövmün övrətlərinə öz ərlləri tərəfindən əziyyət etməyə əmr verməmişdir [1, s.4].

XX əsr Azərbaycan qadınlarının cəmiyyətdəki yeri və rolunu dövrün maarifpərvər ədiblərinin – Ə.Ağayevin, M.Ə.Sabirin, Firudin bəy Köçərlinin, C.Məmmədquluzadənin, Y.V.Çəmənzhəminlinin əsərlərindən daha aydın öyrənmək olur. Y.V.Çəmənzhəminli “Ana və analıq” əsərində qadının ailədə, cəmiyyətdə, övlad tərbiyəsində rolu kimi öz dövrü üçün vacib məsələlərə toxunaraq evdar qadını dövlət başçısına bənzədirdi. Burada o ananın övlad tərbiyəsində öhdəsinə düşən böyük vəzifələrindən danışır, qadınlarımızı elmlə olmağa səsləyirdi [5, s.426].

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda ziyalı qadınların ictimai həyatı xeyriyyə təşkilatlarına üzv olmaqla başladı. Qadınlar müxtəlif məsələlər haqqında fikir bildirir, tədbirlər təşkil edir, təşkilatlar yaradaraq gərəkli mövqe tutmağa çalışırdılar. Qadınların ictimai təşkilatlarda iştirakı öz mahiyyətinə görə qadınların sosial-siyasi aktivliyinin önəmli formalarından biri idi. XIX əsrin ikinci yarısında Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda “Müqəddəs Nina”, “Müqəddəs Ripsime” və başqa xeyriyyə cəmiyyətlərinin məktəbləri vardı. İrəvandakı “Müqəddəs Ripsime” qadın xeyriyyə cəmiyyətinin 7 nəfər üzvü azərbaycanlı qadınlar idi: Məşhərəf xanım Vəzirova, Tövüş Bəyim xanım, Xanımcan xanım, Tükəzban xanım, Xurşid Bəyim xanım, Sara Bəyim xanım, Sona xanım Xocamirova [15, s.76]. Bakıdakı “Müqəddəs Nina” Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin 50 nəfər üzvündən 17 nəfəri azərbaycanlı idi [15, s.78].

Milli-mənlik şüurunun inkişafına, xalqın maariflənməsinə xidmət edən təşkilatların yaranmasında mühüm rol oynayan mesenatlar dəstəsi yetişdi. Bu prosesə kişilərlə bərabər Azərbaycan qadınları da qoşulmağa başladı. Həmidə Cavanşır, Şəfiqə Əfəndizadə, Nigar Şıxlinskaya, Hənifə Məlikova, Liza Muxtarova, Sofiya Şahtaxtinskaya, Rübabə Qasımova, Xədicə Ağayeva və başqaları müəllim, həkim, sahibkar kimi xeyriyyəçi olaraq bu prosesdə iştirak etmişlər. “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”, “Nicat”, “Nəşri maarif”, “Səfa”, “Səadət” və digər bu kimi xeyriyyə və mədəni maarif cəmiyyətləri ətrafında birləşərək savadsızlıqdan əziyyət çəkən Azərbaycan xalqının təhsilə olan tələbatını qismən də olsa ödəmək idi məqsədləri. “Nəşri-maarif” cəmiyyəti yarandığı ilk gündən əsas məqsədi milli müəllim kadrlarının hazırlanması idi [14, s.25].

Qız gimnaziya və məktəbləri də bu xeyriyyəçilik təşkilatlarının təşəbbüsü ilə yaranırdı. Belə cəmiyyətlərə tez-tez ianələr edən xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev müsəlman qadınını qapalı həyatdan çıxarmağın yeganə yolunu məktəb yaratmaqda görürdü. Onun təşəbbüsü ilə 1901-ci il oktyabrın 9-da Şərqdə müsəlman qızları üçün ilk məktəbin açılışı oldu [9, s.57].

XX əsrin əvvəllərindən artıq Azərbaycanda maarif və mədəniyyət sahəsində onlarca qadın çalışır, azərbaycanlı qızlar arasında iş aparır və onların maariflənməsinə çalışırdı. Yeni açılmış rus-tatar qız məktəblərində dərs deyir, mətbuatda fəallıq göstərir, qadın xeyriyyə cəmiyyətində fəal çalışır, qadınları elmə, mədəniyyətə cəlb edirdi.

Qızlar məktəbinin ilk qadın müəllimlərindən olan Şəfiqə xanım Əfəndizadəni göstərmək olar. Görkəmli ictimai-siyasi xadim Nəriman Nərimanov Məmmədəmin Şeyxzadəyə məktub yazaraq ondan qızı Şəfiqə xanım Əfəndizadəni Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Bakıda açdığı ilk qızlar məktəbinə dərs deməyə göndərməsini xahiş edir [4, s.475]. Şəfiqə xanım həmin məktəbdə Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qadın azadlığına və təhsilinə, sosial, siyasi, mədəni həyatda kişilərlə bərabər hüquqlar əldə edilməsinə çox çalışılmışdır. Bu istiqamətdə görülən tədbirlərdən biri də 1919-cu il iyulun 1-də savadsızlığı ləğv etmək üçün 2 aylıq qısamüddətli pedaqoji kursların açılması haqqında qəbul edilən qərar oldu [10, s.191]. Əhalinin savadlanması, məktəblərin pedaqoji kadrlarla təmin edilməsi dövlət və xüsusən də Xalq Maarif Nazirliyi qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri idi. Müəllim çatışmazlığı və müəllimin fəaliyyətinin təşkili, müəllimlərin sosial rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində mühüm addımlar atılmışdı. Bu məqsədlə həm qadın, həm də kişi müəllimlər üçün 100 nəfərlik kurs açıldığını və bu müəllimlərin 1 il müddətinə müəllimlik etməyinin məcburi olduğu qeyd edilirdi [16, s.1].

Qadınlarımızı cəmiyyətə geri qaytarmaq üçün, əlbəttə, qəbul edilən qərarları, atılan addımları dərhal yerinə yetirmək heç də asan olmamışdır. Buna mane olan qüvvələrlə mübarizə aparmaq demokratik hökumətin əsas qayəsi idi.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra belə qadınlarımıza o azad həyatı rəva bilməyən başıpozuqlar haqqında da ölçü götürülməsi polislərdən tələb edilir. Əcəba, özləri əsarətdən qurtarıb hürr yaşamaq istəyən cənablar əsarətdən xilas olub hürr yaşadığı halda bilməm neyçin zavallı qadınların müdam əsarətdə olmalarını arzu edib hürr gəzmələrinə mane olurlar. Qadınlarımızın çadrada belə rahat şəkildə bulvar və bağçalarda gəzmələrinə mane olurdular. Şəhərdə asayişin mühafizəsini polislərin vəzifəsi olduğunu və polislərdən şəxsi toxunulmazlığı qorumaları tələb edilirdi [8, s.89].

Şərqi ilk dəfə qadınlara bərabərlik, azadlıq kimi hüquqlar verən Cümhuriyyətində hələ də onların mənfur niyyətli şəxslərin maneələri ilə rastlaşdıqlarını görürük. Şəfiqə xanım Əfəndizadə öz məqaləsində 1919-cu il 28 may tarixində Azərbaycan İstiqlaliyyətinin ildönümü münasibəti ilə keçirilən milli bayram günündə qadınlarımıza qarşı polis nəfərlərinin kobud hərəkətini Nikolay dövrünün qaradovoylarının rəftarına bənzətmiş və fərəhli, təntənəli bulvar tamaşasını sevinclə gözləyən qadınlarımızın üzünə bulvar qapısının bağlandığını qeyd etmişdi [7, s.118].

Hökuməti düşündürən bir digər məsələ əhalinin yarısı olan qadınların istehsalata cəlb edilməsi idi. Cəmiyyətin aşağı təbəqələrinin məişətinin çox ağır olmasına baxmayaraq, qadınların sənayedə işləməsinə şərait yaradılmırdı. İşləyən qadınların sayı çox az və kişilərdən təcrid edilmiş şəkildə çalışırdılar. Onlar əsasən, kişilərin işləmədiyi qapalı qadın müəssisələrində çalışırdılar. Cəmiyyətdən təcrid olunma qadınların dünyagörüşünün məhdudluğuna, mədəni inkişafdan geri qalmalarına səbəb olur, ona görə də onların taleyi ailədəki kişilərin ixtiyarına verilmirdi. Qadınların cəmiyyətə geri qaytarılması, təsərrüfata, sənayeyə cəlb olunma məsələsi “Azərbaycan” qəzetində Cümhuriyyət tələbəsi “Ə.Əbdül” imzası ilə yazan Əbdül Əbdüllazadənin “Həyatı-iqtisadiyyəmizdə qadınlarımızın vəzifəsi” adlı məqaləsində ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. Qadının buxovlanmasını İslam dininə bağlayanlara cavab olaraq, İslam qadınını məqsəd ardınca gedən, İslam ordusunun qələbəsinə qadınların əməyi hesabına başa gəldiyini, ərəb qadınlarının erkəkləri hərbə təşviq etdiyini bildirir. Əski həyatımızda olduğu kimi, nənələrimizin babalarımızla bərabər yaşayıb, azad quşlar kimi birgə zəhmət çəkdiyini bildirərək, qadınlarımızı – yatmış qüvvəmizi yenidən iqtisad bayrağı altında birləşdirib, sənayeyə cəlb edilməsinin vacibliyini vurğulamışdır [6, s.207].

Qadın azadlığının ən mühüm tərkib hissəsi sosial azadlığın təmin olunması, qadınların sosial durumunun yaxşılaşdırılması uğrunda mübarizə

aparmağa çağıran Şəfiqə xanım Əfəndizadə məqalələrində Bakı, Gəncə, Tiflis kimi şəhərlərdə sənaye inkişaf etdiyi halda qadınların bir qisminin hələ də dilənçi, səfalət içində yaşadığını yazır [12, s.101].

Yeni yaranan kapitalist dəyərlər isə qadınların müasir ixtisaslara yiyələnməsini, zavod və fabriklərdə çalışmasını zəruri edirdi. XIX əsrdə Şimali Azərbaycanda qadın əməyindən ilk istifadə etmiş kapitalist müəssisələrindən biri Şəkidə Aleksey və Voronin qardaşlarının ipəkçilik fabriki idi. Qarabağın kəndlərində və Şuşada ipək sənayesi müəssisələrində çalışanların əksəriyyəti qadın və uşaqlardan ibarət idi. 1888-ci ildə Yelizavetpol quberniyasının ipəksarına müəssisələrində çalışan fəhlələrin 45.8 %-ni qadınlar təşkil edirdilər [15, s.56].

Müstəqil, demokratik Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığına son qoyan Sovet Rusiyası Azərbaycan sovet tarixşünaslığında belə bir fikri təbliğ edirdi ki, sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qadınlar azadlıq, seçkilərdə iştirak etmə kimi hüquqlar əldə etmişlər. İctimai fikirdə elə təəvvür yaradılmışdı ki, Oktyabr inqilabından əvvəl Azərbaycanda qadın təhsili olmamış, qadınlar maarif və mədəniyyət işlərində iştirak etməmişlər. Halbuki, XX əsrin ilk rübündə artıq Azərbaycan qadınlarının mədəni-maarif səviyyəsi yüksəlmiş, dünyagörüşlərinin inkişaf etməsi onların ictimai fəallığının artmasına səbəb olmuş, sosial-siyasi həyata və istehsalata cəlb edilməsi isə dövlət hakimiyyət strukturlarında təmsil olunmasına zəmin yaratmışdı. Sovet Rusiyasında bu istiqamətdə atılmış addım 1920-ci ilin noyabr ayında Azərbaycan K(b)P MK yanında qadın şöbəsinin yaradılması oldu. Şöbənin əsas məqsədi kurslar, klublar, xüsusi qadın məktəbləri, atelyelər, emalatxanalar təşkil etmək, qadınlar arasında peşələr üzrə kadrlar hazırlamaq idi. Sovet şərqində ilk qadın klubu 1920-ci ilin mayında Bakıda açılmış Əli Bayramov adına klub idi. Klub qadınlar arasında mədəni tədbirlər keçirir, savad kursları, istehsal emalatxanaları, tikiş atelyeləri, kitabxana kimi ictimai fəaliyyətə cəlb etmək kimi təbliğat işinin mərkəzi oldu. Qəza və kəndlərdə qadın hərəkətini genişləndirmək, qadınlar arasında savadsızlığı ləğv etmək məqsədi ilə iclaslar, konfranslar keçirilirdi. Bu məqsədlə 1921-ci ilin fevral ayında Azərbaycanda bitərəf qadınların I qurultayı keçirildi. Burada savadsızlıq əleyhinə qadınlar arasında geniş izahat-təbliğat işi aparırdılar [2, s.135-136]. 1922-ci ilin may ayında keçirilmiş Zaqafqaziya zəhmətkeş qadınlarının I qurultayında qadınlar arasında əmək ən mühüm vəzifə kimi göstərilmişdi. Azərbaycan SSR MİK qadınların istehsalata, kolxozlara, sovxozlara cəlb edilməsi, ictimai-siyasi fəaliyyətlərinin artırılması ilə bağlı qərarlar qəbul etdi.

İstehsalata cəlb edildikdən sonra əmək hüquqlarını bilməyən qadınlar başqa problemlərlə – haqsızlıqla, sui-istismarla, alçaldılma ilə üzləşir, qorxu altında işləməyə davam edir, öz haqlarını müdafiə etməyə cürət etmirdilər.

Ehtiyac onları o qədər sıxırdı ki, bütün təhriklərə, əmək haqqının əksik verilməsinə, cərimələrə, böhtanlara susur, hər cür haqsızlığa qatlaşırdılar. Bu məsələ ilə bağlı İtsına S. öz kitabında belə yazır:

“Ehtiyac qadın və qızların fabriklərdə işləməyə məcbur etmişdi. Özünə məxsus əmək aləti olmayan işçi qadınların fabrikdən başqa gedəcəyi yeri yox idi. Qadınların işə götürülməsi isə fabrik sahibi üçün daha əlverişli idi. Cahil, öz hüquqlarını bilməyən, az əmək haqqına razı olan qadınların iş saati kişilərinkindən çox olurdu. İş rejimi o qədər ağır olurdu ki, bəzən hamilə qadınlar dəzgah başında, toz-pas içində doğurdu”[11, s.3-4].

Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra qadınlarımızın hüquqi, ictimai, siyasi bərabərliyi bərqərar oldu. BMT-nin xətti ilə 1998-ci ilin may ayının 18-20-də Bakıda 13 xarici ölkənin qadın təşkilatlarının və beynəlxalq ekspertlərin iştirakı ilə “Qadın hüquqları – insan hüquqlarıdır, qadınlar silahlı münaqişələrdə” keçirilmiş beynəlxalq konfransda Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev öz məktubunda Azərbaycan qadınlarının müstəqillik illərində də ictimai-siyasi fəaliyyətə cəlb edilməsinin Respublikanın əsas prioriteti olduğunu qeyd etmişdir.

XX əsrin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri dünya xalqlarının ictimai-siyasi həyatında qadınların fəallığının artmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası cəmiyyətdə qadınların kişilərlə hüquq bərabərliyini təmin edir, respublikada qadınların ölkənin ictimai-siyasi həyatında, dövlət strukturlarında geniş təmsil olunması üçün imkanlar yaradılır. Sizi əmin edirəm ki, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu yolu ilə inamla gedən Azərbaycan Respublikası qadınlarının hüquqlarının daha da genişləndirilməsi üçün bundan sonra da var qüvvəsini sərf edəcəkdir [3, s.45].

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova H. Hüquqi müsəlman / “İşıq” qəz., Bakı, 1911 19 mart № 9, s.4
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə, I c. Bakı, 1976, 596 s.
3. Camalova D. Qadın hərəkatının ön cərgələrində. Bakı: Azərbaycan, 2004, 224 s.
4. Cümhuriyyətə işıq saçan qadınlar / Kitabın hazırlanmasına məsul Dəyanət Əliyev, tərtibçi Samir Ramizov. Bakı: Nurlar, 2018, 495 s.
5. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri: 3 cildə, III c., Bakı, 2005, 426 s.
6. Əbdüllazadə Ə. Həyatı-iqtisadiyyəmizdə qadınlarımızın vəzifəsi / “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1918, 12 noyabr, № 37
7. Əfəndizadə Ş. Milli bayram və qadınlarımız / “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, 5 iyun №196
8. Hacıadə M. İstiqlaliyyət bayramı və qadınlarımız / “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, 4 iyun, №195

9. *Hüseynova H.* Azərbaycanda qadın məsələsi: tarix və müasirlik. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəli. Bakı: Azərbaycan, 2006, 272 s.
10. *İbrahimova G.* Azərbaycan qadını: tarix və gerçəklik. Bakı: Elm, 2009 499 s.
11. *İtsina S.* Sosializm fabriki və ailədə işçi qadın. Bakı: Azərnəşr, 1930, 71 s.
12. *Qasımova A.N.* XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan mətbuatında qadın problemləri (1901-1917). Bakı: Adiloğlu, 2010, 167 s.
13. *Məmmədov S.* Azərbaycanda qadın təhsili və Azərbaycanın tərəqqipərvər qadınlarının maarifçilik fəaliyyəti (XIX əsrin II yarısı – 1920-ci ilə qədər). Bakı, 1996, 359 s.
14. *Məmmədova N.Ə.* Nəşri-maarif cəmiyyətinin yaranması və fəaliyyəti: Tar. elm. nam. ... dis., Bakı, 2003, 150 s.
15. *Məmmədova S.* Azərbaycanda qadın təhsili və Azərbaycanın tərəqqipərvər qadınlarının maarifçilik fəaliyyəti (XIX əsrin II yarısından 1920-ci ilə qədər): Tar. elm. dok. ... dis., Bakı, 1996
16. Müsəlman müəllimə və müəllimlər üçün iki aylıq kurslar / “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, 4 iyul № 216
17. *Şahtaxtinski B.* Yeri gəlmişkən / “İşıq” qəz., Bakı, 1911, 12 mart, №8, s.12

Redaksiyaya daxil olub 20.12.2024